

امین خیال: حیاتی تے پنجابی لئی ادبی خدمتیں

Abstract

Ameen Khayal is a very well-known writer, poet, researcher and critic of Punjabi literature. He was born in a small village 'Garjakh' of district Gujranwala in 1932. He was professionally a school teacher but had God gifted capabilities and qualities in literary art. Khayal was a very humble person and an ardent reciter of Naat since his childhood. When he was young he recited a Naat at Quaid's jalsa held in a local school and was very much praised by Quaid-e-Azam for his appealing voice, who patted him on his back. Absorbed in divine love, his poetry is full of deep emotions and feelings. His literary style is found to be very traditional and culturally rich which is obvious in his work. He has a great depth of feelings in his poetry so his verses carry inordinate effect on the hearts of people. In short he was a multitalented personality who gave us valuable literary treasure of Punjabi literature. He has written about 25 books including poetry, prose and scholarly articles. Among these books 'Sayyadi ya Rasul Ullah' and 'Siftaan Rab Rasool Dian are great works of Naat. 'Gallan Deen Islam Dian is also a very famous book of Nazm about Islamic teachings. His research work on poetesses depicted in his book named 'Naran Tillay Dian Tarran is regarded as a remarkable achievement.

Keywords: *Punjabi Language & Literature, Ameen Khayal, Poet, Researcher, Teachings, Punjabi Journalism*

.....

پنجابی شاعراں نے اپنی اپنی بہت موجب ادب دے ودھا وچ حصہ پایا اے ایہناں شاعراں دی گنتی ہزاراں وچ اے۔ ایہناں وچوں اک سرکڈھویں شاعر تے ادیب جناب محمد امین خیال نہیں۔ اوہناں شاعری توں اڈنٹرنگاری وچ وی شہرت حاصل کیتی۔ اوہناں دا تعلق کسے ادبی پروار نال نہیں پر فیروزی ادب دے حوالے نال اوہناں دا ناں کسے تعارف دا محتاج نہیں۔ انگریز حکمراناں دے سسے دی گل اے جدوں ساٹھے ہندوستان وچ مشرقی پنجاب دے اک مشہور پنڈ کاکڑہ وچ اک خاندان آباد سی۔ ایس خاندان دے لوک کاروبار کردے سن تے ایس سلسلے وچ پنجاب دے وڈے وڈے شہراں لاہور، گوجرانوالہ، سیالکوٹ، گجرات تے ہور شہراں وچ آندے جاندے رہندے سن۔ ایہناں بزرگاں وچوں اک بزرگ دا ناں اوہناں دے کم دی نسبت نال سوداگری، اپنے ٹبرنوں نال لے کے گوجرانوالہ دے لاگے اک پنڈ گرجاکھ وچ آباد ہوئے۔ اوس زمانے وچ گوجرانوالہ آپوں وی اک قصبہ سی ایس توں لہندے ول دو ڈھائی کلومیٹر دے پنڈ تے گرجاکھ ناں دا اک چھوٹا جیہا پنڈ سی جتھے تھوڑے ای گھر سن کجھ سکھاں دے تے کجھ مسلماناں دے۔ ایہ لوک رل مل کے رہندے، محنت مزدوری کردے تے خوشی خوشحالی نال حیاتی دے دن گزار رہے سن۔ سوداگر دا کاروبار وی اتھے آکے خوب چمکیا۔ اللہ نے اوہناں نوں اولاد وی دتی پر مرن پچھوں اوہناں دی ساری اولاد گرجاکھ نوں الواداع آکھ کے اڈو اڈ پنڈاں وچ آباد ہو گئی البتہ سوداگر ہوراں دا اک پتر جیونا اتھے ای رہیا۔ جیونے داویاہ وی اتھے ای ہو یا اللہ نے اوہنوں اک پتر تے اک دھی نال نوازیا۔ ایہناں دوواں پچیاں دے ناں اوہنے اللہ جوایا تے اللہ وسائی رکھیا۔ ایہ دونوں بچے اے بلکڑے ای سن کہ جیونا تے اوہدی گھر والی اگے کچھے ای رب نوں پیارے ہو گئے۔ پنڈ داسدھاسادا ماحول سی، لوک اک دوجے دی سیوا کرنا عبادت سمجھدے سن۔ اوس پنڈ دا نمبر دار سردار مشہور سردار گورکھ سنگھ دا بیوسی، اوہ دوواں یتیم پچیاں نوں اپنے گھر لے آیتے اپنے باللاں نال ایہناں دی پالنا شروع کردتی:

”گورکھ سنگھ تے اللہ جوایا دوویں ہانی سن۔ ایس پاروں اکٹھے ای کھیلدے

ملدے جوانی ول جا رہے سن۔ ذرا تکلڑے ہوئے تے دوویں رل کے کھیتاں وچ

ہل واہندے، کھوہ گیڑ کے کھیتاں نوں پانی لاندے تے مال ڈنگر سانجھدے“۔⁽¹⁾

گورکھ سنگھ وی خاندانی طور تے وڈے زمیندار گھرانے نال تعلق رکھدا سی اوہدے گھرتے کھیتاں وچ کم کرن لئی کسے ای ملازم ہوندے سن۔ اوس زمانے وچ کھیتاں وچ کم کرن والیاں نوں عام طور تے کامے آکھیا جاندا سی۔ ایہ کامے نہ صرف کھیتاں وچ واہی و بگی دے فرائض انجام دیندے سن سگوں مال ڈنگر وی سانجھ لیندے سن۔ جیون دے مرن توں بعد دوویں بچے اک طرح نال لاوارث جیہے ہو کے رہ گئے سن۔ اللہ جوئے دا تے گورکھ سنگھ دا پیارا بیٹا سی کہ لمبڑ دار نے اللہ جوئے نوں وی اپنے ای گھر وچ تھان دے دتی سی تے دوویں بچے یعنی اللہ جوایا تے گورکھ سنگھ دی پرورش ہن اکوتھاں ہون لگ

پتی سی۔ تنویر اقبال دے بقول:

”گورکھ دے پیو نے اللہ جوایا نون کوزہ گری (برتن بنان دافن) داکم سکھا دتا سی
تاں بے اوہدے بعد ایہ جتا اپنے جوگی روزی کما سکے۔ اللہ جوئے نے برتن بنان
دافن سکھ کے دوکان بنائی تے اخیر عمر تک ایہو کم ای کردا رہیا اللہ جوئے داویاہ
گو جرانوالہ دے لاگے اک پنڈ دیہہ والا وچ ہویا“۔⁽²⁾

رب نے اوہنوں پہلے دو پتر عطا کیے جیہناں دے ناں چراغ دین تے سراج دین رکھے گئے
پتر ذرا کوڈے ہوئے تاں اللہ جوایا نے ایہناں نون وی کوزہ گری داکم سکھا کے اپنے نال ای رکھ
لیا۔ تے فیروہدے دو بے پچیاں وچ نواب دین، محمد دین تے اللہ رکھی (بعد وچ ایہداناں عا نشہ رکھ دتا
گیا) شامل نیں:

” اوہنے نواب دین نون درزی داکم سکھا دتا تے سب توں چھوٹے پتر نون
مستریاں دے کم تے پادتا۔ انج اوہدے چارے پتر اپنے اپنے تھاں تے کم کار کر
کے کمائی کرن جوگے ہو گئے“۔⁽³⁾

گورکھ سنگھ نون پیومرن مگروں ریاست جموں دے مہاراجہ نے اپنے کول بلا کے کسے وڈے
رتبے تے بہا دتا۔ گورکھ او تھے جان توں پہلاں اپنیاں زمیناں دا سارا حساب کتاب اللہ جوایا دے سپرد کر
کے اوہنوں کار مختار بنا دتا۔ اوس ویلے تک اپنی کوترتی ہو چکی سی کہ لکڑی دے ہل دی تھا دیں لوہے دے
ہل آگئے جد کہ رہٹ لئی مٹی دیاں ٹنڈاں دی تھاں لوہے دیاں ٹنڈاں آ گئیاں سن۔ اپنی وڈی جاگیر دی
مختاری ملن توں بعد اللہ جوایا نے اپنے پیو دادے دی ساری اولاد جیہڑی وکھو وکھ پنڈاں وچ آبادی نون
اک واری فیہ لہ لہا کے واپس لے آندا۔ اتھے اوہناں دے رہن سہن دا بندوبست کرن دے نال نال
زمیناں اتے اوہناں نون کم وی دتا، انج اوہناں دے ان پانی دا بندوبست وی ہو گیا۔ اللہ جوئے نے
اپنے سارے بالاں دے ویہا وی کردتے سن۔ سارا خاندان کھتی باڑی، پشو ڈنگراں دی سانجھ تے ہور کم
کار وچ رکھیا رہندا۔ وڈے پتر چراغ دین دے ویہا توں پنج سال بعد رب نے اوہنوں پتر دتا جیہداناں
محمد بوٹا رکھیا گیا کیوں بے گھر والیاں دا خیال سی کہ رب سوہنے نے دیر بعد گھر وچ اولاد دا بوٹا لایا اے۔
گلریز امین موجب:

”سارے ایس بچے نون بوٹا کہہ کے بلاندے سن پر اللہ جوئے دی دھی یعنی منڈے
دی پھپھی نون ایہ ناں پسند نہیں سی۔ اوہنے ضد کر کے ایس بال داناں محمد امین رکھوایا۔
گھر والیاں نے پھپھی دی ضد اگے ہتھیار سٹ دتے تے پتر داناں بدل دتا۔“⁽⁴⁾

اوس بی بی دے خواب خیال وچ وی ایہ گل نہ ہووے کہ اوہدا رکھیا ناں محمد امین اپنے ناں
نال ”خیال“ دا وادھا کر کے پنجابی زبان تے ادب لئی سیوا دے اچھے پھل کھڑائے گا کہ اوہناں دی واشنا

رہندی دنیا تیکر پنجابی پیارے محسوس کر دے رہن گے۔ بہر حال رب نے اوس بی بی دے رکھے ناں نوں بڑی عزت تے شہرت دتی۔ اک ہور ضروری گل ایہ اے کہ امین خیال کوئی بوہتے پرانے سہ دے شاعر ادیب نہیں سگوں ساڈے لاگے دے دور دے ای بندے نیں پر حیرت دی گل اے کہ اوہناں دے حالات زندگی دی بھال لئی بڑی کھچل کرنی پئی وجہ ایہو سی کہ ایس خاندان وچ پہلے کوئی شاعر ادیب نہیں سی گزریا۔ ایس لئی کسے نے اوہناں دے حالات نوں سانجھ سو دھ کے رکھن دی لوڑ ای محسوس نہیں کیتی۔ حتیٰ کہ اوہناں دی تاریخ پیدائش بارے وی اختلافی نوٹ سامنے آئے نیں ایس گل نوں اختر جعفری ہوراں وی بیان کیتا اے۔ اوہ مختلف حوالیاں نال امین ہوراں دی تاریخ پیدائش اتے بحث کر دے نیں اخیر اوہناں دے شناختی کارڈ دی تاریخ اتے بھروسہ کر دے نیں۔ اختر جعفری لکھدے نیں:

”محمد امین خیال دے جنم دی تاریخ بارے گھر والیاں دے بیانات وچ اختلافات پائے جان دے نیں۔ ایہ اوہ دور سی جدوں گھر والیاں نوں علم نہ ہون پاروں تاریخاں بارے کوئی خاص جانکاری نہیں سی ہوندی۔ اوہ ٹیوے نال ای کم چلان دے سن۔ فیروسی کسے نہ کسے سٹے تے اپڑن لئی بعض شیواں دا سہارا لینا پیندا اے۔ ایس امین خیال ہوراں دے شناختی کارڈ اتے بھروسہ کر دیاں اوہناں دی تاریخ پیدائش 1932ء لکھی اے۔“ (5)

فرح صادق ہوراں اوہناں دی مکمل تاریخ پیدائش 14 اکتوبر 1932ء درج کیتی اے امین خیال ہوراں دی ایم اے اسلامیات دی ڈگری اتے ایہو تاریخ پیدائش درج اے، اوہناں دے پیو دا ناں چراغ دین سی۔ غلام مصطفیٰ بکل پنجابی زبان دے وڈے لکھاری، شاعر تے سوجھوان نیں، خوبی والی گل اے کہ اوہ امین خیال دے شاگرد نیں۔ غلام مصطفیٰ بکل ہوراں دی کھوج دے مطابق وی امین خیال دی تاریخ پیدائش 1932ء اے، غلام مصطفیٰ بکل لکھدے نیں:

”چراغ دین ہوراں دے گھر ایہ چان محمد امین دے روپ وچ 4 اکتوبر 1932ء نوں گرجا کھ وچ کھنڈیا تے فیر امین خیال بن گیا۔“ (6)

امین خیال نوں سب توں پہلے اپنے ای پنڈ دے مدرسے وچ پڑھن لئی کھل دتا گیا۔ صبح پنڈ دی مسیت وچ دینی تعلیم حاصل کرن لئی جان دے فیر آکے سکول ٹر جان دے۔ ایہتھوں اوہناں چار جماعتاں پاس کیتیاں، اوس سہ پرائمری چار جماعتاں دی ہوندی سی۔ گرجا کھ دے لاگے ای ضلعی بورڈ دا سکول سی جتھے امین خیال پڑھدے سن۔ زاہد امین موجب:

”والد چراغ دین آپوں تے اپنی بوہتی تعلیم نہ حاصل کر سکے پر اوہناں اپنے پتر دی تعلیم ول اچھا دھیان دتا۔“ (7)

چراغ دین دے گوانڈھ دے یار حاجی احمد دین اپنے بال بچے نال آباد سن۔ اک دن اوہ

اپنے پوترے عبدالرشید جنھوں نے شیدا بھگت آکھیا جاندا سی، نوں سکول داخل کران جا رہے سن کہ امین خیال دے دادے اللہ جوایا نے اوہنوں آکھیا کہ اوہ محمد امین نوں وی شیدے نال ای سکول وچ داخل کرا دین۔ حاجی احمد دین ہوراں دوواں بالاں نوں ڈسٹرکٹ بورڈ دے پرائمری سکول داخل کرا دتا۔ محمد امین خیال دے تعلیمی سفر دا مڈھ بجھ گیا۔ اوہناں دے پرائمری سکول دے استاد داں وچ بدری ناتھ، مہاراج کرشن، فقیر محمد، عبدالقیوم تے منظور احمد دے نال شامل نیں۔ عبدالرشید موجب:

”امین خیال اپنی ذہانت تے چنگی یادداشت پاروں سبق بڑی چھیتی یاد کر لیندے سن ایس لئی اوہناں نے سویر ویلے اسمبلی وچ ہون والی دعا یاد کر لئی۔ اوہ اکثر سویر ویلے اپنے ساتھیوں نوں دعا ترنم نال کہاوندے۔ دعا دے بول انج سن:

خدایا خدائی تری چار سو ہے جدھر دیکھتا ہوں ادھر تو ہی تو ہے (8)

محمد امین خیال سکول دی تعلیم دے نال قرآن پاک پڑھن مسجد وی جاندا۔ اوس ویلے پنڈ وچ قرآن صحیح تلفظ نال پڑھان وچ عمر حیات مشہور سن۔ عمر حیات ہوراں دی چراغ دین نال گوڑھی دوستی سی ایس لئی اوہناں قرآن پڑھن لئی امین نوں عمر حیات ول کھل دتا۔ عمر حیات پیشے دے لحاظ نال دھوبی سن، اوہناں قرآن دی تعلیم آپوں حاصل کیتی سی پر اوہ ایہدے لئی کوئی مدرسہ نہیں چلاندا سن۔ بس سارا دن نہرتے جا کے کپڑے دھوندے تے شام نوں کچھ بال گھر پڑھن آ جانداے اوہناں نوں قرآن پاک دی تعلیم دیندے، ایہ اوہناں دا شوق سی۔ اوہ تے اوہناں دی گھر والی مریم بی بی دوویں رل کے بچیاں نوں پیار نال قرآن سکھاندے عمر حیات انتہائی قناعت پسند انسان سن۔ اوس ویلے عمر حیات کول دو بچے پڑھدے سن۔ امین خیال تے ملک بشیر۔ عمر حیات کول جدوں پیسے اکٹھے ہو جانداے تے اوہ اپنی بیوی تے ایہناں دو بچیاں (امین خیال تے ملک بشیر) نوں نال لے کے کسے دریش بزرگ دے عرس تے ٹر جانداے۔ اوتھے لنگر کھاندے تے پیسے بالاں نوں خرچاندے کچھ قولالاں نوں نذر کر دیندے۔ واپس آ کے فیرا گلے دیھاڑ کم تے ٹر جانداے جس پاروں امین خیال ہوراں لاگے دے کئی بزرگاں دے مزاراں دی زیارت وی کر لئی تے کئی علاقیاں دی سیر وی۔ اوہناں دی دیکھی دیکھی اوہناں دے دو گواہنڈیاں نے وی اپنے بالاں نوں عمر حیات ہوراں ول قرآن پڑھن لئی کھل دتا۔ ایہناں بچیاں دے نال عبدالعسی تے ملک بشیر احمد سن۔ ایہ دوست ہن عمر حیات کول قرآن پاک دی تعلیم لیندے سن۔ جدوں امین ہوراں دے دوواں دوستاں نے قرآن پاک ختم کر لیا تے اوہناں نوں چھٹی مل گئی۔ امین خیال ہوریں وی قرآن مکمل کر چکے سن پر اوہناں نوں چھٹی نہ ملی۔ بچپن داسماں سی دل کھیلن ملھن نوں وی کرداسی پر استاد جی دے چھٹی نہ دین پاروں آپے ای چھٹی کر لیندے فیر پیو دیاں جھڑکاں کھا کے دوبارہ عمر حیات کول چلے جانداے۔ امین ہوراں دے اپنے ای اکھراں وچ:

”اصل وچ ہوندا ایہی سی کہ استاد ہوری وڈی گنڈھلی (آن دھلے کپڑیاں دی) نال

ٹیک لاکے بہہ جانے سے مینوں کہندے چل سورہ رحمن سنا، میں اوہناں نوں سناندا۔ انجے کدی سورہ لیلین کدی سورہ منزل، سورہ ملک تے ہور سورتاں سُن دے۔ ہوندا انج کہ میں سورہ الرحمن پڑھی اے تے اوہ اکھاں بند کر کے نکلے ہوئے نیں سورہ ختم ہون تے اوہناں اکھاں کھول کے میرے ول ویکھنا جیہدا مطلب ہوندا سی کہ فیر مڈھوں شروع ہو جا۔ انجے دوجی واری تیجی واری میں پڑھدیاں جانا جیوں جیوں اوہناں ویہندیاں جانا اکھاں دی سرخی ودھدی جانی کئی واری تے مینوں اک سورہ نوں باراں وار پڑھنا پیندا“۔⁽⁹⁾

قرآن پاک دی اپنی تاثیر اپنی اے کہ ہر پڑھن والا، سنن والا اوہدے اثر وچ گم ہو جاندا اے۔ اتوں کوئی سوہنی آواز تے صحیح تلفظ نال اوہنوں ادا کرن والا ہووے تے سنن والے اوہدے سحر وچ اپنا پ وی بھل جانے نیں۔ امین خیال نے ہن قرآن پاک نوں مکمل تے کر لیا سی پر اک تاں اوہناں دی پڑھنت بڑی دل کچھویں ہوندی سی دو جا عمر حیات نے جیویں محنت نال امین ہوراں نوں قرآن پڑھایا سی ہن اوہ چاہندے سن کہ اپنے ایس ہونہار شاگرد کولوں قرآن پاک سندے رہن، انج دل تے روح نوں تازگی ملدی رہوے۔ اک ہور گل کہ صرف عمر حیات ای نہیں اوہناں دی بیوی وی اپنے ایس بچے دی تلاوت توں لطف اٹھاندی سی۔ چنانچہ امین خیال دے بقول:

”جدوں اوہناں اکھ کھولنی بند کر دینی میں سمجھناں ہن ایہ سو گئے نیں میں بغیر شور کیہتے رحل نوں ٹھینا قرآن نوں غلاف وچ لپیٹنا تے پو لے پیریں اندر جا کے رکھنا تے اتھے پئی ہوئی جتی پاکے گلی وچ نکلدیاں ای کھیٹ لا دینی۔ بچھوں مینوں اپنی استانی دے ہسن دی آواز وی سنائی دینی ادووں وی ایس گل دا پتہ نہیں سی جدوں کجھ سمجھ آئی تے پتہ لکھیا کہ میرے پڑھن نال اوہناں تے کیفیت طاری ہو جاندی سی۔“⁽¹⁰⁾

چراغ دین دے بچے ہن وڈے ہو گئے اوہناں دے ویاہ ہو گئے تے اوہ صاحب اولاد وی ہو گئے جس پاروں اوہناں دا گھر نکا جا پین لگا۔ اوہ گھر صرف چار مرلیاں دا سی ایس لئی گزارا مشکل سی۔ چراغ دین نے باہر لے کارخانے کول کھلا ڈلھا گھر بنان دا ارادہ کیتا پر پنڈتوں بوہتا دور ہون پاروں ارادہ بدل دتا۔ زمانہ چنگا نیک تے شرم حیا والا سی چراغ دین دے گوانڈھ محمد شفیع درزی دا گھر سی۔ اوہ چراغ دین دا گوڑھا سگی سی اوہ سماں عالمی جنگ دا سی۔ شفیع درزی نوں فوجی یونیفارم دا ٹھیکہ مل گیا جس پاروں اوہنوں رانچی جانا پیا اوہ اپنے تن بالاں سمیت اپنا گھر چراغ دین دے حوالے کر کے آپ اتھے ٹر گیا۔ اوہدے گھر دا انتظام وی چراغ دین دے ذمے پے گیا اوس سسے لوک اک دو بے نال بھیناں بھراواں وانگوں رہندے سن۔ امین خیال ہوریں اوس گھر وچ سست اٹھ سال تک رہے۔ اتھے ای چوتھی جماعت پاس کیتی۔ پاکستان بن جان بچھوں امین خیال دے ابا ہوراں نے نواں گھر بنا لیا تے بال بچے سمیت

اوتھے آن وسے۔ ایہ گھر ہن وی پنڈ وچ موجود اے اوتھے امین خیال دا نکا بھرانڈیر احمد رہندا اے۔ اوس سے گوجرانوالہ شہر وچ ہائی سکول سن یعنی گورنمنٹ ہائی سکول، محبوب عالم اسلامیہ ہائی سکول، ہندو ہائی سکول، گورکھ ہائی سکول تے خالصہ ہائی سکول۔ خالصہ سکول سکھ تنظیم چلا رہی سی جیہڑی ہائی سکول توں اڈ خالصہ ہائر سیکنڈری سکول فار گرلز وی چلا رہی سی۔ امین خیال ہوراں پرائمری پاس کیتی تے محمد شفیع دے بھنویں محمد یوسف نے اپنے پتر (اوپداناں وی امین ای سی) نال امین خیال نوں وی محبوب عالم اسلامیہ ہائی سکول وچ داخل کرا دتا۔ ایہ مسلماناں دا واحد سکول سی جہنے مسلمان بچیاں دی تعلیمی کھیتر وچ ای رہنمائی نہیں کیتی سکول سیاسی، معاشی، مذہبی تے ثقافتی میداناں وچ وی بڑی سیوا کیتی۔ وڈے وڈے فوجی افسر تے سول سروس ایس سکول توں تعلیم حاصل کر کے ملک دی خدمت وچ حصہ پاندے رہے۔ امین خیال موجب ایس سکول دے ہیڈ ماسٹر صوفی جمال اللہ تے بابو عطا محمد مرحوم مسلماناں دی تعلیمی ترقی لئی روشنی دا مینار سن۔ امین خیال سکول وچ نعت گوئی کردے دو جیاں سرگرمیاں وچ وی حصہ لیدے۔ نعت پڑھن دا شوق اوہناں نوں ایسا سی کہ اوہ شہر دیاں مسیتاں وچ نعت خوانی کردے سن تے ایس سلسلے وچ اوہ کئی خانقا ہواں نال عقیدت مندانہ تعلق قائم کر چکے سن۔ اوہ پیر جماعت علی شاہ، چورہ شریف، حضرت فیضان علی چشتی، حکیم سید رشید احمد قادری نال گوڑھی عقیدت رکھدے سن۔ اسلامیہ ہائی سکول توں میٹرک دا امتحان پاس کرن توں بعد اوہناں 1951ء وچ اسلامیہ کالج گوجرانوالہ وچ داخلہ لے لیا۔ امین جی پڑھائی دے نال نال نعت خوانی وی کردے رہے۔ انج اوہناں دی مولوی نور محمد امین آبادی، قاری محبوب سلیم تے مولانا عبدالعزیز چشتی ورگے انج پدھر دے نعت خواناں نال وی یاری دوستی رہی۔ نعت خوانی تے نعت خواناں نال دوستی دا فائدہ ایہ ہویا کہ امین خیال نوں گر جاکھ دے مولوی نور حسین، مولوی عبدالحمید، مولوی خالد، تے دو بے علاقیاں دے عالماں یعنی مولوی صابر حسین، مولوی بشیر حسین تے مفتی عبدالرحمن جامی ورگے انج پدھرے عالماں دی صحبت توں فیض یاب ہون دا موقع ملدا رہیا۔ اوہناں موجب جدوں اوہناں میٹرک دا امتحان دتا اوس ویلے اوہناں دے پنڈ گر جاکھ وچوں یاراں منڈیاں امتحان دتا۔ اوہناں وچوں صرف دو منڈے پاس ہوئے۔ اک امین خیال تے دو بے چودھری محمد عالم وڑانج جیہڑے بعد وچ میونسپل کارپوریشن گوجرانوالہ وچ سینٹری انسپکٹر دے طور تے اپنے فرائض انجام دیندے رہے نیں۔ میٹرک دا رزلٹ آن توں بعد گورنمنٹ کالج سیکرٹریٹ گوجرانوالہ دے فارسی استاد بابو فیض اللہ نے آپ نال جا کے اوہناں نوں فرسٹ ایئر وچ داخل کرا دتا۔ ملک احمد حسن اوس ویلے کالج دے پرنسپل سن۔ اوہناں دی شکل صورت محمد علی جناح نال رلدی ملدی سی۔ کالج دے سارے منڈے اوہناں دا ڈھیر احترام کردے سن۔ اوہناں نوں آوندیاں ویکھ کے اوہ فوراً ایدھر ادھر ہو جاندے۔ عبدالحمید صدیقی خدا دی قدرت نال سکول وچ امین ہوراں دے استاد رہے جدوں امین جی کالج وچ گئے تے اوہناں دی تقرری وی کالج وچ ہو گئی اک واری فیروہ امین ہوراں دے استاد بن

گئے۔ اوس سے اسلامیہ کالج گوجرانوالہ اک عظیم درس گاہ دے طور تے پچھانیا جاندا سی جیہدے وچ کئی نامور طالب علم سن جہناں بعد وچ ادب دی خدمت دے ریکارڈ قائم کیے۔ گلریز امین دسدے نیں:

”اسلامیہ کالج علمی تے ادبی لحاظ نال اچھی تھاں رکھدا سی۔ یاں انج آکھ لو کہ بڑے نامور لوک اوس ویلے ایس کالج وچ پڑھ رہے سن جیہناں وچوں کجھ امین خیال دے سینئر سن تے کجھ اوہناں دے جماعتی۔ ایہناں طالب علماں وچ احسان الحق، بختیار شاہ کر، علی رضا، محمد مسلم، مشتاق راج، ڈاکٹر اسحاق جاوید، افتخار ملک تے ارشد میر ورگے ناں شامل نیں۔ امین ہوراں دے ہم جماعت ساتھیوں وچوں راز کاشمیری، غلام عباس، عبدالحمید گوہر قریشی، امین ملک، حمید ڈار، عزیز الرحمن عزیز لدھیانوی، ناصر نقوی تے شبیر حسین نقوی (جیہدے بعد وچ مشیر مذہبی امور بنے) دے ناں آوندے نیں۔“ (11)

کالج وچ اوہناں بڑے جید استادوں نال تدریسی ذمہ داریاں نبھاندیاں لایاں۔ اوہناں استادوں وچ جناب عبدالحمید صدیقی توں وکھ ملک حبیب اللہ، محمد دین بھٹی، صوفی محبوب الہی، ارتضیٰ احمد قادری تے مرزا ریاض دے ناں نیں۔ ڈاکٹر عبدالوحید قریشی تے جابر علی سید وی ایہناں دے کالج وچ پڑھانندے سن۔ اوہناں دنوں وچ امین خیال ہوراں دے گھر دے حالات ڈانوں ڈول سن۔ معاشی تنگیاں پاروں اوہناں نوں ایف اے دا امتحان دین توں پہلاں ای کالج چھڈنا پیا۔ اوہناں گھر چلان لئی نوکری لکھی شروع کیے۔ نوکری لئی اڈواڈ تھاواں تے درخواستاں دتیاں۔ پہلے فوج وچ ڈی آر تے فیئر پی اے سی وچ تقرری ہوئی پر اوہتھے جائن نہ کیئا۔ کجھ چرگروں محکمہ موسمیات کراچی وچ پوسٹنگ ہوگئی اوس ویلے کراچی بہت دور سمجھیا جاندا سی ایس لئی گھر والیاں اوہتھے جان دی اجازت نہ دتی۔ ایس دوران امین ہوراں پہلے پہل کجھ مہینیاں لئی گوجرانوالہ دی اک صنعت گینہ فونڈری وچ بطور منشی کم کیئا پر حساب کتاب داکم پسند نہ آیا ایس لئی نوکری چھڈ دتی۔ اخیر اک منکھ بابو محمد اقبال نے ایہناں لئی سفارش کیے۔ امین ہوری محمد اقبال جی دے بال نوں ٹیوشن پڑھان لگے جیہدے اوس ویلے گوجرانوالہ وچ ڈسٹرکٹ انسپکٹر مدارس سن۔ اوہناں آکھ کے امین جی نوں ان ٹرینڈ سکول ٹیچر بھرتی کرا دتا۔ سب توں پہلی تقرری موڈ ایمن آباد دے لاگے پنڈ اوورائے چک وچ ہوئی۔ تن مہینے تک اوہتھے پڑھایا۔ ایس دوران علاقے دے اے ڈی آئی میر سلطان نے سالانہ چیکنگ واسطے سکول دا دورہ کیئا۔ امین خیال دی جماعت دی بہتر کارکردگی وکھ کے اوہ اینا خوش ہوئے کہ ایہناں نوں اینگلو مڈل سکول سوہاؤہ ڈھلواں وچ انگریزی استاد دے طور تے ترقی دے کے گھل دتا۔ اوہتھے اوہناں نے بچیاں تے اپنی محنت کیے کہ پہلے ای سال اوہناں دی جماعت اٹھویں دارزلٹ پورے ڈسٹرکٹ وچ سب توں چنگا رہیا۔ اوہتھے ہور وی مڈل سکول سن پر ایہناں دے اٹھویں دے رزلٹ نے پورے علاقے وچ دھم پادتی۔ جیہدے نال امین خیال دے

اعتماد و وچ ہور وادھا ہویا۔ ڈاکٹر عبدالرزاق موجب:

”امین خیال دے وہم و گمان و وچ کدے نہیں آیا کہ اوہ تدریس دا پیشہ اختیار کر لین گے پر ایس شعبے نال وابستہ ہون دے نال ای بڑے مخلص، ایماندار، محنتی تے لگن والے دوستاں نال واہ رہیا۔“ (12)

محمد شفیع امین خیال دا بڑا خیال رکھدے سن۔ اوہناں نوں نصیحتاں وی کر دے۔ اک واری اوہناں آکھیا کہ بے شک پڑھان والے پیشے وچ ایسے پیسے نہیں جیہڑے بندے نوں ”چنگی“، نوکری نہیں لہدی اوہ اس پیشے وچ آجاندا اے۔ استادان نوں تن تن مہینے تنخواہ نہیں لہدی۔ سیاستدان وڈیاں وڈیاں نوکریاں اپنے عزیزاں نوں دے دیندے نیں تے بے کار پچیاں نوں تدریس نال جوڑ دیندے۔ پر یاد رکھ ایہ پیشہ پیغمبری پیشہ اے ساڈا پڑھایا اک بچہ سدھے راہ تے چل پیا تے سمجھو ساڈی بخشش دا وسیلہ بن گیا۔ ایس لئی توں بے فکر ہو کے استاد دا پیشہ اختیار کر۔ امین خیال ہوریں خود وی علم نوں پھیلان تے اگوں مزید علم حاصل کرنا چاہندے سن۔ تدریس دا پیشہ اجیہا پیسہ اے جیہڑا بڑا ای مقدس تے محترم سمجھیا جاندا اے۔ انج وی ایس پیشے نال جڑیا بندہ اپنے علم دی پیاس نوں ودھ توں ودھ بجھا سکدا اے۔ امین ہوراں دا ذہنی رجحان تے ذوق وی ایسے ای کم ول سی ایس لئی اوہناں نے وی اپنے استاد دی نصیحت اتے عمل کر دیاں تدریس توں ای حیاتی دا مقصد متھ لیا۔ زاہد امین آکھدے نیں:

”امین ہوراں نے جے وی (پی ٹی سی) وچ داخلہ لے کے کورس مکمل کیتا، 1956ء وچ جے وی دا امتحان پاس کر کے آپ 18 ستمبر 1956ء نوں ڈی۔ بی پرائمری سکول بھڑی خورد وچ باقاعدہ استاد متعین ہو گئے۔ اک سال توں بعد ڈسٹرکٹ کونسل پرائمری (ڈی سی پی) اسکول دھاری وال وچ تبادلہ ہو گیا۔ دھاری وال گرجا کھ توں 8,7 میل دے پندھ تے سی۔ اک سال ہوراں انتظار توں بعد امین ہوری اپنے پنڈ دے وچ ای آ گئے۔ اتھے نو (9) سال تک بطور استاد پڑھان دے رہے تے فیر 1969 وچ اسکول دے ہیڈ ماسٹر ہو گئے آپ دے سکول دے ماتحت دس سکول ہور وی سن۔ ایس لئی ایہناں نوں محکمے وچ سینئر ہیڈ ماسٹر دی حیثیت حاصل سی۔“ (13)

ذوالفقار علی بھٹو حکومت وچ آئے تے اوہناں تعلیمی اداریاں نوں قومی تحویل وچ لے لیا۔ انج کئی استاد فارغ ہو کے گھر آن بیٹھے۔ گوجرانوالہ دے پورے ضلع وچ امین خیال دی محنت، لگن تے تعلیمی قابلیت دی دھم مچی ہوئی سی۔ ایس لئی ضلع دے سینئر آفیسر شمیم مسلم مفتی ہوراں جے۔ وی ہون دے باوجود امین خیال نوں ہائی سکول وچ گھلن دی خواہش دا اظہار کیتا۔ فیر امین خیال نوں محبوب اسلامیہ ہائی سکول وچ استاد لا دتا گیا۔ اتھے اوہناں دو سال تک پڑھن پڑھان دا کم کیتا۔ امین خیال ہوراں اک

انٹرویو وچ اپنے دو سالاں دی کارکردگی بارے اچ دسیا:

”میرے کول ناویں دسویں اردو تے اسلامیات دے مضمون سن تے چھیویں جماعت دے سارے بچے چنگی پوزیشن لیندے سن۔ میرے سکول پہنچن تے ہیڈ ماسٹر صاحب نے مینوں دفتر وچ بلایا کہ اج تسیں دیر نال کیوں آئے۔ میں وجہ دسی تے آکھن لگے میں تہاڈے واسطے پندرہ منٹ اسمبلی لیٹ کیتی سی۔ وجہ کچھی تے اوہناں دسیا کہ میں اسمبلی وچ منڈیاں کولوں تہاڈے حق وچ نعرے لوآنے سن ایس لئی کہ تہاڈے دوہاں مضموناں دے نتائج سینٹ پریسٹ نیں جد کہ جیہڑے سبجیکٹ سپیشلسٹ سن اوہناں وچوں وی کسے دے نتائج 57 فیصد توں نہیں ودھے (یاد رہوے کہ میرے کول ناویں دسویں دے طالب علماں دی تعداد ترتیب وار

90 تے 97 سی)۔“ (14)

امین خیال دے خیال وچ ایہ گل بالکل جھوٹھ اے کہ اج دے طالب علم استادان دا ادب نہیں کردے سگوں شاگرد اوویں ای ادب کردے نیں جیویں پچھلے زمانے دے طالب علم کردے سن پر استاد نوں وی چاہیدا اے کہ اوہ طلبہ نال محبت تے شفقت نال پیش آوے اپنے مضمون نوں غور نال پڑھے، اپنا مطالعہ ودھاوے تے اپنی تدریسی مہارت نوں خوب ودھاوے۔ فیروکھو بچے کیویں استاد دا احترام وی کردے نیں تے اوہدے نال پیار وی کردے نیں۔ امین خیال ہوریں دسدے نیں کہ اوہناں دے شاگرد اوہناں نوں سکے پتراں طرح پیار کردے نیں۔ امین خیال سختی دیا نندار تے مخلص انسان سن اوہناں نوں پیسے دا کوئی لالچ نہیں سی اوہناں دے بچے وی اوہناں وانگوں قابل تے سختی نیں۔ ہن اوہ اپنی جوگے ہو گئے سن کہ آپ کما کہ اپنے گھر دا گزارا کر سکن امین خیال وی چاہندے سن کہ اوہ صرف ادب دی، ادبیاں دی تے طالب علماں دی خدمت کرن۔ ایس پاروں اوہ ایسے کم دل رچھ گئے۔ ڈاکٹر اختر جعفری لکھدے نیں:

”امین خیال دیاں تدریسی خدمات آل دوالے دے علاقیاں وچ چوکھیاں مشہور سن

اوہناں نوں ایس سلسلے وچ محکمہ تعلیم نے کئی تعریفی اسناد وی دتیاں سن۔ 31 اگست

1987ء وچ خیال ہوراں پنج سال پہلے ای ریٹائرمنٹ لے لئی۔“ (15)

پنجابی شاعری کرن پاروں تے پنجابی ادبیاں شاعراں نال تعلق پاروں اوہناں اپنے سارے طالب علماں نوں آکھ دتا سی کہ چھنے پنجابی پڑھنی اے اوہ جدوں دل چاہوے میرے گھر آ جاوے تے پڑھدا رہوے، کسے کولوں فیس نہیں لتی جاوے گی۔ ایس طرح ایف اے، بی اے تاں اک پاسے ایم اے تک دے پڑھنہار مفت پڑھن آندے۔ 2002ء تک پنجابی تدریس دا ایہ سلسلہ ٹردا رہیا۔ 2002ء وچ امین خیال لاہور آ گئے۔ 2003-2004 وچ ایران زیارتاں لئی گئے۔ ایسے دور وچ سعودی عرب، متحدہ

عرب امارات تے جاپان وی گئے۔ عمر دا باقی حصہ انجینئرنگ اینڈ ٹیکنالوجی یونیورسٹی لاہور دے لاگے سرکار ولوں بنا کے دیتے گئے فلیٹیاں وچ اپنے ذاتی گھر وچ گزاریا۔

امین خیال ہوراں دا ویاہ 24 (چوی) سال دی عمر وچ 23 ستمبر 1956ء نوں ہو یا۔ ایہ ویاہ گوجرانوالہ دے لاگے ای پنڈ توطیا نوالہ دے نیک تے پرہیزگار بزرگ چوہدری کرم دین دی دھی مریم بی بی نال ہو یا۔ مریم ہوراں سکول وچوں اٹھ جماعتاں پڑھیاں پر اپنے بیوکولوں چوکھی دینی تعلیم حاصل کیتی۔ چوہدری کرم دین گوجرانوالہ دی مسیت وچ امامت کراندے سن جتھے کدی کدار بادشاہی مسجد لاہور دے خطیب مولانا عبدالرحمن جامی دی نماز پڑھدے سن۔ ویاہ توں مگروں امین خیال نوں رب سوہنے نے اولاد ورگی نعمت نال نوازیآ۔ اوہناں دے گھر باراں بچے ہوئے۔ جیہناں وچوں وکلی عمرے ای دنیا توں چلاؤنا کر گئے۔ اک دھی ساجدہ جیہڑی گورنمنٹ مڈل سکول ڈھلے والا وچ پڑھا رہی سی۔ مکان تے قبضہ کرن دے چکر وچ کجھ غنڈیاں دے ہتھوں قتل ہو گئی۔ باقی باللاں دے ناں عون شاہد موجب:

”تنویر امین، گلریز امین، زاہد امین، نوید امین، اشفاق امین، محمد معوذ ٹیپو، محمد عون

شاہد تے رخشندہ بی بی شامل نیں۔“ (16)

امین خیال ہوراں نے اپنی حیاتی وچ بڑے اتار چڑھاؤ ویکھے سن اوہناں دی زندگی اک محنت کش دی زندگی وانگوں اے جینے اپنے لئی سارے راہ آپ ای لہھے تے آپ ای بنائے۔ اوہناں نے صرف ادب دی خدمت ای نہیں کیتی سکوں شادی تے گھریلو حیاتی دے فرائض نوں وی پوری طرح نال نبھایا۔ اپنے باللاں نوں پڑھا لکھا کے چنگا شہری وی بنایا تے اوہناں نوں ایہو جیہاں صلاحیتاں دان کیتیاں کہ اوہ چنگے کاروبار کرن یاں چنگے عہدیاں اتے فائض ہو کے اگوں اپنی زندگی سوکھی لنگھان۔ چنانچہ اوہناں دے بچیاں دے کم کار دی تفصیل انج اے:

”تنویر امین ڈپٹی ڈائریکٹر مدارس (زنانہ) دفتر وچ کلرک نیں، نعت خواں تے شاعر

وی نیں، گلریز امین ڈاکھانے وچ ملازم سن کجھ عرصہ جاپان گزار کے واپس آگئے تے

گر جاکھ وچ اک پرائیوٹ سکول چلا رہے نیں۔ زاہد امین یو۔ بی۔ ایل لمیٹڈ بینک

وچ افسر سن۔ نواز شریف دور وچ گولڈن شیک پیئڈ دے ذریعے ملازمت توں فارغ

کردتے گئے تے اوہناں گر جاکھ وچ فری ڈسپنری کھول لئی۔ اوہ خود ہومیو پیتھک

ڈاکٹر وی نیں دوا دارو وی کردے نیں۔ نوید امین نے ایم اے کرن توں بعد جاپان

دی اک فرم وچ ملازمت اختیار کر لئی۔ ادب تے صحافت نال گہری دلچسپی پاروں

جاپان توں اک اردو میگزین ”لٹریچر“ ناں دا شائع کر رہے نیں۔ اوہناں دا اک اردو

شعری مجموعہ ”ابتدا کر رہا ہوں“ وی شائع ہو چکیا اے۔ جاپان وچ اک این جی او

دے عہدیدار وی نیں۔ اشفاق امین ایم ایس سی کیتا ہو یا اے ایہ جاپان وچ کاراں

دے سپر پارٹس داکم کر دے نیں۔ محمد معوذ ٹیپو، ایہناں دی تعلیم بی اے ہے وے
ایہ جاپان دی اک فیکٹری وچ کم کر دے نیں۔ محمد عون شاہد، ایم اے، ایل ایل بی
کیتا ہو یا اے تے شارچہ وچ کاراں دے سپر پارٹس داکم کر دے نیں۔“ (17)

ساڈے معاشرے وچ چوکھے چرتوں ای رواج اے کہ ماں پو صرف پتراں دی تعلیم و تربیت
ول توجہ دیندے رہے نیں جد کہ دھیاں نوں بوہتا گھر داری ول ای رکھیا جاندا سی۔ پرائین خیال دی حیاتی
دا مطالعہ کیتیاں پتا چلدا اے کہ اوہناں نے ایہدے الٹ رویہ اختیار کیتا۔ پتراں دے نال نال اوہناں
نے اپنیاں دھیاں دی تعلیم و تربیت ول وی پوری توجہ دتی۔ اوہناں نوں پڑھا لکھا کے زندگی وچ اگے
دھن دے موقعے دتے تاں جے اپنا مقام بنا سکے۔ ایہناں دیاں دھیاں بارے تفصیل کجھ انج اے:
”راشدہ، وڈی دھی اے تے ایف اے پی ٹی سی کر کے امور خانہ داری کر دی
اے۔ رخشندہ چھوٹی بیٹی اے جیہڑی بی اے سی ٹی توں علاوہ ایسوسی ایٹ انجینئرنگ
دی ڈپلومہ ہولڈر اے تے اجکل امور خانہ داری وچ مصروف نیں۔“ (18)

ایمن خیال ہوراں دا قد 5 فٹ 2 انچ سی اوہناں دا رنگ کنک وناں سی۔ نکلیاں نکلیاں مچھاں
تے داڑھی سی، وال چٹے سن تے نظر دی کمزوری پاروں عینک لاندے سن، مزاج دے حوالے نال ڈھیر
ملن سار تے ہنس مکھ انسان سن۔ اوہناں موجب اوہ کدی ڈپریشن دا شکار نہیں ہوئے سچے تے کھرے
بندیاں نال پیار کر دے سن۔ اوہناں نوں پھلاں وچ امب تے کھکھڑی پسند سی، سبزیاں ساریاں شوق
نال کھاندے سن۔ اوہناں دا آکھنا سی کہ زندگی دا سب توں قیمتی سبق حلال کھانا تے سچ بولنا
اے۔ اوہناں دے پسندیدہ گلوکاراں وچ رفیع، لتا، نور جہاں، مہدی حسن تے حامد علی خاں سن۔ ارادے
دی مضبوطی نوں انسان دی وڈی طاقت سمجھدے سن۔ فقیراں، درویشاں دی خدمت نوں حیاتی دا سرمایہ
سمجھدے سن۔ بہار دا موسم پسندیدہ ترین سی:

”ایمن خیال دے نزدیک رب سوہنے دی گھلی ہوئی کتاب توں وڈی ہور کوئی
کتاب نہیں۔“ (19)

علامہ اقبال دا مصرعہ اے ”فطرت خود بخود کرتی ہے لالے کی حنا بندی“ علامہ اقبال دے ایس
قول نوں سامنے رکھے تے آکھیا جاسکدا اے کہ انسان دے اندر کئی صلاحیتاں لکیاں ہوندیاں نیں
جیہناں نوں اوہ آپ وی نہیں جان دا ہوندا۔ انسان دے اندر موجود صلاحیتیاں دے ظاہر ہون دا ویلا
خورے قدرت نے آپے مقرر کیتا ہوندا اے۔ ایمن خیال دے فنی سفر دے مڈھ ول گوہ کیتیاں جا پیدا اے
کہ حیاتی دے کئی سال اوہناں تعلیم حاصل کرن تے تدریس دے فرائض انجام دیندیاں گزار دتے۔
ادبیاں تے شاعراں نال اوہناں دیاں ودھیریاں ملاقاتاں رہیاں پر اوہناں دا اپنا ذہن لکھن ول نہ گیا۔
کیوں جے گھریلو حالات اکوچھے نہیں رہندے سن۔ کدے کدے اوہناں دے حالات چوکھے خراب

ہو جانے جس پاروں اوہناں نوں تعلیم وی ادھ وچ چھڈنی پئی۔ روزگار دے جھنجھاں وچ اوہناں لکھن ول دھیان ای نہ دتا۔ آپ اپنے ادبی سفر بارے دیا کہ اوہناں دے دادا کیاں وچ پھوپھی تے نالکیاں وچ ماما صرف ناظرہ قرآن پڑھے ہوئے سن باقی سارا قبیلہ ان پڑھی۔ حیرت والی گل اے جے اوہناں دوہاں (پچھتی تے مامے) کوئی سکولی تعلیم حاصل نہیں سی کیتی سگول مامے دے پنڈ وچ سکول ہی ہے نہیں سی۔ کڑیاں تے اک پاسے رہیاں اودوں لوک منڈیاں نوں پڑھان دے وی خلاف سن۔ امین خیال آکھدے نیں:

” اوہ دونوں پنجابی دیاں کتاباں جیویں معراج نامے، نور نامے، جنگنامے، پکی

روٹی، یوسف زلیخا پڑھ لیندے سن۔ مامے کول پنڈ دے بندے گرمیاں وچ دوپہر

نووں کسے پیپل یا بوڑھ تھلے تے سردیاں وچ رات نوں قصے کتاباں سنن واسطے

کٹھے ہو جایا کردے سن۔ میری اکھ وی ایسے سنن سنن وچ کھلی ایہ ای وجہ سی کہ

میں دو جی جماعت توں ای مسیتاں وچ نعتاں پڑھیاں شروع کردتیاں۔“ (20)

اوہ ایہ وی دسدے نیں جد کدی اسیں نالے جانے تے پنڈ دے لوک کتاب پڑھن وچ میرا تے مامے دا مقابلہ کروا دیندے تے سارے مزے لیندے رہندے۔ اوہناں دی ماسی جیواں نے گھر آؤندیاں سارا اپنے بھرانال لڑنا شروع کر دینا کہ ایہ تے آگے ای نکاتے ماڑا اے ایہدی سرکھپائی ہوندی اے تے ایس لئی ایہنوں لوکاں وچ نال نہ کھڑیا کر۔ امین ہوراں دے چاچے (نواب دین، محمد دین) گوجرانوالہ شہر وچ اک درزیاں تے اک آٹے والی مشین داکم کردے سن۔ اوہناں نوں فلماں ویکھن دا بڑا شوق سی۔ اودوں پنڈ تے گھر وچ منڈوا ویکھن نوں پسند نہیں سی کیتا جاندا۔ انج دے جوان لوفراں وچ شمار ہوندے سن تے چاچے محمد نواب سراج نے مینوں تنکاڑے چکنا تے شہر جا کے اپنا فلم ویکھن دا شوق پورا کر لینا۔ ایس پاروں گھر دیاں جھڑکاں توں بچ جانا۔ اوس دے نال فلماں ویکھ کے فلمی گانے یاد ہو جانے جیہنوں سن کے ساریاں راضی ہونا۔ اوہناں دے والد صاحب اوہناں نوں اپنی گاں چون واسطے بابوسرداری لال (ایہ امین جی دے ابا دا یارسی تے سرماہی داری) دے کھوہ تے جانا تے دھاراں دین لئی اوہناں نوں وی نال لے جانے، اوتھے بابوسرداری لال دا پتر جوگ وی آجاندا سی اوس اوہناں کولوں فلمی گون سننے۔

”مینوں یاد اے ایہ دو گون اوہ بڑے سندا سی اودوں مینوں کیہ پتہ سی کہ ایہناں

نووں گون والی ملکہ ترنم نور جہاں سی: اوہ گیت سن:

تو کون سی بدلی میں مرے چاند ہے آجا

میرے لئے جہاں میں چین نہ قرار ہے (21)

ہن اوہ اپنا گھر چھڈ کے تے تائے شفیق دے گھر وچ رہندے سن۔ تائیا شفیق والد دا پگ وٹ

بھراسی تے یونفارم سلائی داکم کردا سی جتھے فوجاں جان دیاں اوہ وی نال نال رہندا۔ کم درزیاں داکم کردا سی

ایہ دوجی وڈی جنگ دی گل اے، گھر وچ اوہدی سوانی چراغ بی بی، دھی جمیلہ، پتر امین، محمد بشیر کچھلگ بھرا غلام حسین اوہدی بیوی دے نال نال اسیں دونوں بھراتے ساڈا ماں پپو اکے گھر وچ رہندے سن۔ اوہناں دا چاچا غلام حسین، جگر مراد آبادی، بہزاد، حفیظ جالندھری تے علامہ اقبال دیاں نظماں تے غزلاں گا کے پڑھدا ہوندا سی تے نال دے گھر دے یوسف درزی نوں فلمی گانیاں دا شوق سی (بعد وچ ایہ مولوی یوسف ہو گیا تے تبلیغی جماعت دا وڈا کارکن بن گیا) اوہ مزید دسدے نیں کہ میں اودوں تیجی چوتھی پڑھدا ساں اوہناں نوں جگر، حفیظ، اقبال دا بہتا سارا کلام زبانی یاد ہو گیا جدوں گا کے سنیا فر اوہ سارے امین خیال مگر پے گئے تے اودوں رات نوں گھر وچ ایہ محفل لگیا کرنی۔ چاچا غلام حسین اوہناں دناں وچ باہر جان دے چکر وچ سی اوہ اپنی بیوی نوں خط پتر لکھنا سکھانا چاہندا سی جیہڑی ساڈی ہانی سی۔ انج اوس امین ہوراں نوں لکھن پڑھن وچ دلچسپی لین لئی چھوٹی چھوٹی کہانیاں دیاں کتاباں جیوں شہزادی نیو فر، علی بابا چالھی چورتے رسالہ کھلونا لیا دینے۔ انج کتاباں پڑھن وچ اوہناں دی دلچسپی ودھ گئی:

”دسویں تک پہنچدیاں پہنچدیاں میں اوس ویلے دے سارے ناول نگار، افسانہ نگار تے ڈرامہ نگار پڑھ چھڈے۔ اوہناں وچ کجھ ناں ایہو جے وی نیں جیہناں دا اج دے طلبہ نوں پتہ وی نہیں جیویں عبدالحلیم شرر، حسن نظامی، راشد الخیری، ایم اسلم، صادق سردھنوی، نسیم انہونوی، رئیس احمد جعفری، رشید احمد، کرشن چندر، کرشن گوپال عابد، بلونت سنگھ، ظفر نیازی، سعید امرت، واجدہ تبسم، سعادت حسن منٹو، عظیم بیگ، عصمت چغتائی، خواجہ احمد عباس، ہاجرہ، خدیجہ، مسز عبدالقادر، اکرام لدھیانوی، راجندر سنگھ بیدی، شورش کاشمیری، ریاض شاہد، تے ہور بہت سارے جیہناں دے مینوں ناں وی یاد نہیں رہے۔“ (22)

پرائمری دا امتحان پاس کرن مگروں جدوں اوہناں محبوب عالم ہائی سکول وچ داخلہ لیا تے اوتھے درویش صفت استاد ماسٹر محمد شاہ ہوراں کولوں پڑھن دا موقع ملیا۔ محمد شاہ ہوریں پڑھان دے نال نال زرخیز ادبی ذہن رکھدے سن۔ امین خیال نوں گان دا شوق وی سی ایس لئی نعت نوں ترنم دے نال پڑھدے تے سماں بٹھ دیندے۔ نعت دے نال نال اوہناں اپنے سہ دے کجھ چالو گیت وی یاد کر لئے سن۔ انج اوہ نعت، غزل تے گیت یاد کر کے دوستاں نوں وی سناندے رہندے۔ سکول وچ اسمبلی ویلے دعا کراندے، نعت پڑھدے ہوندے سن۔ اوہناں نوں سرکار دو عالم نال اپنی محبت سی کہ پیریڈ توں بعد کلے ای امین نوں بلا کے نعت سندے۔ کدی کدی گیت دی وی فرمائش کردے:

”اک واری گوجرانوالہ وچ مسلم لیگ دا جلسہ ہویا۔ اوتھے قائد اعظم محمد علی جناح وی آئے ہوئے سن۔ ماسٹر ہوری امین خیال نوں وی جلسے وچ لے گئے۔ قائد اعظم ہوراں نے ماسٹر صاحب نال ہتھ ملایا تے ننھے امین دی گلھ تے تھکی وی دتی۔“ (23)

امین ہوراں موجب قائد اعظم نال ملاقات دا ایہ سنہری لمحہ اوہناں دی حیاتی دا سرمایہ اے۔ اوس جلسے وچ قائد اعظم دے آن توں پہلے امین ہوراں نوں قومی نظم پڑھن دا شرف وی حاصل ہويا۔ جدوں امین خیال ایم اے اسلامیہ ہائی سکول گئے تاں او تھے صوفی جمال اللہ ہوریں ہیڈ ماسٹرن جیہناں نوں علمی حلقیاں وچ گوجرانوالہ دے سرسید احمد خاں دا خطاب حاصل سی۔ ڈھیر باذوق، اعلیٰ مزاج رکھن والے کھرے منتظم سن۔ امین ہوراں اوہناں کولوں چوکھا علمی فیض پایا۔ سکول وٹوں دسویں دے داخلے گھلان دا ویلا آیا اوس ویلے جماعت وچ 9 طالب علماں دا ناں محمد امین سی جیہناں وچوں تن پڑھنہاراں دیاں ولدیتاں وی اکوسن۔ ایس عجیب اتفاق اتے سکول دی انتظامیہ ڈاڈھی پریشان ہوئی۔ سکول وچ اک ہور باعلم دوست تے مہربان استاد جناب شیخ مظفر پڑھاندے سن۔ اوہناں طالب علماں نوں فارم پڑ کرن لئی کول بٹھایا تے ہسدیاں ہسدیاں آکھن لگے اوئے مورکھو! تسیں اپنے ناں دے آگے کچھے کوئی ہور لفظ ای لاووتاں جے ناواں دی ایلکتاں ٹٹے۔ نہیں تاں تہاڈیاں ڈگریاں انج رل مل جانیاں نہیں کہ اصل ڈگری دا پتہ وی نہیں چلنا کہ کیہڑے امین دی اے۔ اوہناں امین خیال ہوراں نوں مشورہ دتا کہ اوئے کا کا! توہر ویلے سوچاں وچ ڈبیا رہنا ایس ایس لئی توں اپنے ناں ”خیال“ دا وادھا کر لے۔ ایہناں اوس ویلے فارم تے لکھ دتا پر بوہتا گوہ نہ کیتا جدوں میٹرک دی سند آئی۔ کالج داخلہ لیا تے امین ہوراں اپنا ناں ”محمد امین خیال گرجا کھی“ لکھنا شروع کر دتا۔ اوس ویلے تک امین خیال ہوراں دا شعر و شاعری ول ذرہ وی گوہ نہیں سی۔

1950-51ء وچ طالب علمی دے زمانے وچ اوہناں دا جیہڑے وڈے لوکاں نال سنگ رہیا اوہناں وچ عبدالحمید گوہر قریشی، حمید ڈار، راؤ کاشمیری، جاوید چودھری (زیرہ پوائنٹ ناں توں کالم لکھدے نیں نال ٹی وی چینل تے اینکر پرسن وی نیں) شامل سن۔ دو جے ہم جماعتاں وچ عزیز لدھیانوی، ناصر نقوی، طارق مرزا، عقیل مرزا، شبیر حسین نقوی، (مذہبی امور دے مشیر وی رہے) آندے نیں۔ جد کہ سینئر وچ ارشد میر، افضل سہیل، افتخار ملک، اسحاق جاوید اسمعیل، مشتاق راج، احسان الحق، بختیار تے ہور ساتھی شامل نیں۔ اوہناں کالج دے دور وچ لکھن لکھان ول گوہ نہ کیتا پر مشاعریاں دے شوقین سن جتھے کتے مشاعرے دی دس پیندی ساریاں توں پہلاں او تھے جا بہندے تے سب توں اخیر تے اٹھدے۔ ریڈیو تے مشاعرہ آؤندا تے نہزاسارا سُن کے ہی اٹھدے سگوں سارے داسارا نقل کر لیدے۔ انج ہزاراں شعر ایہناں نوں زبانی یاد ہو گئے۔ کالج دی لائبریری توں وی خوب فائدہ چکدے۔ ساری شاعری تے سارا ادب پڑھ لیا۔ ایہناں دے شوق دا ایہ حال سی کہ شاعران دے کلام پڑھدیاں جیہڑا شعر پسند آندا اوہ لکھدے جاندے۔ انج کئی رجسٹر منتخب اشعار دے اکٹھے کر لئے۔ کالج وچ ڈاکٹر وحید قریشی، مرزا ریاض، عبدالحمید صدیقی، صوفی محبوب الہی، محمد دین بھٹی، ملک حبیب اللہ، عبدالرحیم بٹ تے ملک احمد حسن (پرنسپل) ورگے مہمان استادان دی محبت توں فیض پاؤن دا شرف رہیا۔ مظفر علی سید

ایہناں توں بعد کالج تشریف لیائے پر ارشد میر ہوراں راہیں اوہناں نال وی ملاقاتاں دا سلسلہ جاری رکھیا۔ 1953ء وچ کالج چھڈیا پر شعر تے ادب دی دنیا نال نہ ٹن والا سلسلہ جڑ گیا۔ زاہدا مین موجب:

”خیال ہوئیں حلقہ ارباب ذوق دے جلسیاں وچ باقاعدگی نال حاضری بھر دے رہندے سن۔ اوتھے سید جواد حسین (کلیم تو گانوی دے قلمی ناں نال لکھدے سن) سید عابد حسین، سید اختر سبطین، سید احمد یعقوب جعفری، شیخ بشیر احمد، شیخ عبدالحمید، سید اکبر علی، رمضان علی، خیر الدین، غلام دستگیر تے غلام علی (پی ٹی ماسٹر) ورگے استادان نال وی تعلق رہیا“۔ (24)

سب توں پہلے دو جے شاعراں دے کلام یاد کرنے شروع کیتے۔ مشاعریاں وچ جانا معمول سی۔ لاگے شاگے جتھے کتے وی مشاعرہ ہوندا مین خیال اوتھے اڑدے تے سارے داسارا مشاعرہ سن کے اٹھدے۔ اک کاپی کول رکھی ہوندی چنگے چنگے شعر نال نال لکھدے رہندے۔ اوہناں نوں دو جے شاعراں دے ہزاراں شعر زبانی یاد ہوندے سن۔ ہولی ہولی یاراں دوستاں دے کہن تے آپ وی شعر کہن ول آنا شروع ہوئے۔ جدوں آپ شعر ول آئے تے پہلے پہل اُردو شعر وی آکھے فیہر استاد عبدالغنی وفا ہوراں دی صحبت نال پنجابی وچ آکھنا شروع کیتا تے پنجابی دوہے، غزل، نظم، بولی، ماہیا وغیرہ وچ طبع آزمائی کیتی۔ حمد، نعت تے منقبت وی لکھدے رہے۔ ایہ اک حقیقت اے کہ فطرت آپ لالے دی حنا بندی کردی اے لالے دے پھل نے اک نہ اک دن کھل کے اپنی خوشبو کھلارنی ہوندی اے۔ مین خیال گر جا کھی دا اوہ ویلا دیر پچھوں آیا جدوں دل دی کلی کھل کے پھل بنی۔ کالج دے زمانے وچ اک ادھ مصرعہ دوستاں نوں سنا چھڈ دے سن۔ عبدالرزاق شاہد دسدے مین:

”شعری میدان وچ باقاعدہ قدم 1954ء دے پہلے دھا کے وچ ای رکھیا یعنی سکول وچ پڑھان دے دوران اک مضمون لکھیا تے پہلی پنجابی دی نظم توالی دی طرز تے لکھی او سے ای سے اک اردو غزل وی لکھی جیہدا مطلع انج سی۔

جس نظر سے میں نے دیکھا تو نے دیکھا ہی نہیں

میری نظروں میں تو کوئی اُن سے اچھا ہی نہیں“ (25)

کچھ چرگروں جدوں خیال ہوراں نوں شہر دے حلقیاں وچ شہرت ملی تے اوہناں نوں حلقہ ارباب ذوق داسیکر ٹری جنرل چن لیا گیا۔ اوتھے خیال ہوراں دے نگھے سنگی احمد جعفری (ایہ احمد ندیم قاسمی دے خاص دوستاں وچوں سن تے سوئی آزاد نظم آکھدے سن) نے مشورہ دتا کہ یارتوں اپنے آپ نوں گر جا کھ تک محدود کیوں رکھنا چاہنا ایں۔ توں مستقبل وچ چنگا شاعر بننا ایں ایس لئی گر جا کھ دا لاحقہ اپنے نالوں لاه تے اپنا ناں صرف مین خیال کر۔ چنانچہ ہسداں ہسداں مین خیال ہوراں کولوں ایہ ناں اوہناں دے اک ہور نگھے سجن بابو جاوید نے لے لیا۔ بابو ہوریں بعد وچ پنجابی دے اچے سیوک بنے

تے آج کل بابو جاوید گر جاکھی دے ناں توں مشہور نیں، امین خیال دسدے نیں:

”جے دسویں جماعت وچ میرے ست جماعتی ہورا جے سن جیہناں دا ناں محمد امین سی۔ تخصیص واسطے شیخ مظفر الدین (امین خیال ہوراں دے استاد) نے آکھیا جے اپنے نانواں نال کجھ نہ کجھ سابلے لاحتے لاووتن دوستاں نے شکیب بھٹی یاں گوندل وغیرہ لا لیا تے مینوں آکھن لگے توں ہر ویلے خیالاں وچ ڈیبا رہنا نیں توں خیال لالے تے انج میں امین خیال بن گیا۔“ (26)

1956ء وچ امین خیال ہوراں نے پہلی غزل آکھی او سے سال اوہناں دا ویاہ ہو گیا۔ گھر داری وچ پے کے شاعری دا خیال دلوں نکل گیا پر مشاعریاں وچ جان دا تے ادبی جہاں دیاں محفلاں وچ حاضری دین دا سلسلہ نہ رکیا۔ 1959ء وچ اوہناں دا تبادلہ گر جاکھ دے ہائی سکول وچ ہو یا او تھے جدوں اردو تے پنجابی وچ شعر سنے صدیق ثمر قریشی ہوراں نال ملاقات ہوئی۔ صدیق ثمر ہوریں جسٹراں سوہنے شعر کہندے سن او سے طرحاں ترنم نال پڑھدے سن۔ امین خیال ہوراں دے دل وچ اک چراغ جیہا بلیاتے اوہناں وی لکھنا شروع کردتا۔ اوس سے گوجرانوالہ وچ بزم اقبال، بزم اردو تے مرکزی بزم اقبال ناں دیاں ادبی تنظیمیں باقاعدگی نال علمی ادبی محفلاں سچائی رکھیاں سن۔ ایہناں محفلاں وچ مشاعرے وی شامل سن۔ زمانے دے رواج موجب ایہ مشاعرے کدی کھلے تے کدے طرحی ہوندے۔ مشاعرے یاں وچ اردو تے پنجابی دے معروف شاعر رلت کردے۔ کجھ دے ناں امین خیال دے اک انٹرویو رہیں سامنے آئے۔ انورا عجاز موجب:

”صوفی غیرت قادری، شرقی چاند پوری، راسخ عرفانی، مائل کرناٹی، اثر لدھیانوی، سلیم اختر نادانی، چوہدری منظور احمد، ملک منظور احمد، پروفیسر اسرار احمد، ڈاکٹر وحید قریشی، اکبر جمیدی، ارشاد کرناٹی، میر تنخیر رضوی، قمر دہلوی، شا کر سہار پوری، سیام احمد نگری، خلیفہ امام دین بٹا، ولی کرناٹی، طارق مرزا، شہید جالندھری، کوثر جوی، غیرت رومانوی، ناظم بزمی، راشد بزمی، اختر کنجاہی، مظفر انجم، یعقوب طاہر، خیر پانی پتی، نذیر کیف، شبیر عنا، کلیم بٹالوی، عطا اللہ جوہر تے ہور وی کئی ایس لڑی وچ آندے نیں۔“ (27)

پنجابی زبان وچ شاعری کرن تے پنجابی ادب دی سیوا کرن لئی علامہ یعقوب انور ہوراں مرکزی بزم وفا بنائی ہوئی سی۔ علامہ یعقوب انور مرکزی بزم اقبال تے مرکزی بزم وفا دوواں دے صدر سن۔ امین خیال ہوراں نال احسان رانا، انصر علی انصر، سید سبطین ضیغم، (ایہ او دوں ضیغم اکھاری دے ناں نال لکھدے سن) تے جمشید ساہی نے علامہ یعقوب انور دی شاگردی اختیار کر لئی سی۔ مرکزی بزم وفا نے مشاعرے یاں دا جیہڑا طویل سلسلہ شروع کیتا سی عبدالغنی وفا دی وفات توں بعد ایہ سلسلہ اوویں دا اوویں ای

جاری رہیا۔ عبدالغنی وفا ہوراں دے سپتر علامہ یعقوب انور نے ایس مشاعرے دا کیونوس ہور وی کھلا کردتا۔ پاکستان دے دُور دراز شہراں توں وڈے وڈے شاعر ایس مشاعرے دی زینت بندے سن۔ علامہ یعقوب انور اپنے باپ دے ہونہار شاگرد محمد امین خیال اتے کافی بھروسہ رکھدے سن۔ مشاعرے دا اہتمام وی امین خیال ای کردے سن۔ محمد امین خیال دے اک سرکڈھویں شاگرد پروفیسر اکرم سعید دسدے نیں:

”علامہ صاحب اپنے والد صاحب عبدالغنی وفا مرحوم دی برسی تے ہر سال مشاعرہ

کراندے سن۔ ایہ مشاعرہ ساری رات جاری رہندا۔ اتھے امین خیال دے بقول

پورے پنجاب دے شاعر انوں سنن دا موقع ملدا ہوندا سی۔“ (28)

اتھے آن والے شاعر ان وچ پیر فضل گجراتی، شریف کنجاہی، چوہدری فضل حسین، منشی لطیف، افضل احسن رندھاوا، نادر جاجوی، صائم چشتی، عمیر ابو ذری، جوگی جہلمی، سلیم کاشر، روؤف شیخ، ڈاکٹر رشید انور، مشتاق بٹ، منظور وزیر آبادی، خلیل آتش، استاد فضل بخت، استاد محمد دین مہرہ، انظر نظامی، اقبال زنجی، یونس احقر، معراج دین اختر، عمر دین فنور، تائب رضوی، ملک ضیاء، تنویر بخاری تے ثاقب چشتی ورگے اچ پدھر دے شاعر سنن نوں ملدے۔ محمد امین خیال موجب اوہناں دا ادبی کیرئربنان وچ دو ہستیاں دا وڈا تھہ سی۔ علامہ یعقوب انور تے راسخ عرفانی، علامہ صاحب ایہناں نوں پنجابی مشاعریاں تے نال رکھدے جد کہ راسخ عرفانی اردو مشاعریاں تے ایہناں نوں نال لے جاندے۔ ایہناں پہلے پہل کچھ اردو صنفیاں لکھیاں بعد وچ مکمل طور تے پنجابی دے ہو کے رہ گئے۔ غلام مصطفیٰ بسمل امین خیال دے قابل فخر شاگرداں وچوں سن اوہناں کتاب ”روپ خوشبوواں دے“ وچ لکھیا اے کہ:

”امین خیال ہوراں محبوب عالم اسلامیہ ہائی سکول توں میٹرک کرن مگروں

اسلامیہ کالج وچ داخلہ لیا۔ بعد وچ گورنمنٹ نارل سکول نارووال توں جے وی کر

کے محکمہ تعلیم نال منسلک ہو گئے نال نال تعلیم وی جاری رکھی فاضل لسانیات (اردو

تے پنجابی) تے بی اے کیتا۔“ (29)

امین خیال ہوراں نے کیوں جے پنجابی زبان وچ ادب دی ہر سخن وچ طبع آزمائی کیتی تے خیال و فکر دے ایسے دیوے بالے نیں کہ جیہناں دی لور ہندی دنیا تک پنجابی نال پیار کرن والیاں دے دلاں نوں جگگاندی رہوے گی۔ امین ہوراں کسے توگرتخی وانگوں علم و ادب دی روشنی نوں ونڈیا تے کئی نسلاں دی رہنمائی کردیاں ان گنت لوکاں نوں شعر و ادب اُتے تنقید و تحقیق نال جوڑیا۔ اوہناں نے محبتاں ونڈیاں نیں لوکاں دی بد خوئی، غیبت یاں دوستاں دے دل دکھان توں ہمیشہ بچدے رہے۔ شاعری دیاں نزاکتاں، وزن، بحر وغیرہ سکھان تے دوستاں دے شعراں دی تصحیح کرن وچ اپنے سخی دل دے سن کہ نویں دور دے شاعر اوہناں دی باقاعدہ شاگردی اختیار کرن لگ پئے۔ ڈاکٹر سعادت علی

ثاقب امین خیال دے گوڑھے بچناں وچوں سن اوہناں دیاں اکثر ملاقاتاں امین ہوراں نال ہوندیاں رہندیاں سن۔ امین خیال نے ڈاکٹر صاحب نوں اپنے شاگرداں دی لمبی گنتی دی جہناں وچوں کجھ دے ناں اوہناں نوں یاد سن۔ اوہناں دے بقول:

” امین خیال دے شاگرداں وچوں غلام مصطفیٰ بسمل، پروفیسر عبدالرزاق شاہد، پروفیسر محمد اکرم سعید، مسعود چوہدری، اقبال نجمی، حافظ شاہد القادری، حسن طارق، سلیم احمد سلیم، وسیم عالم تے ارباب بزمی شامل نیں۔ ایہناں توں علاوہ ناصر آغا، محمد اکرم شاہد، ارشد بزمی، محمد اکرم ساغر ہوریں تے کئی ہور وی ناں آندے نیں۔“ (30)

امین خیال دے شاگرداں نے پنجابی ادب لئی ڈھیر خدمتاں انجام دیتیاں اوہناں وچ غلام مصطفیٰ بسمل ہوریں خاص مقام رکھدے نیں۔ بسمل شاعر ہون دے نال نال نثر نگار تے محقق وی سن۔ اوہناں نے اڈواڈ پنجابی شاعراں نوں منظوم خراج عقیدت پیش کیتا اے۔ ایہدے وچ اپنے استاد امین خیال نوں انج نذرانہ عقیدت پیش کردے نیں:

” پک دردی / دوجیاں دیاں بیڑاں اُتے / وچو وچی روون آلا /

جیہدیاں سوچاں / فکر خیال“ (31)

امین خیال ہوراں نوں ایہ اعزاز حاصل اے کہ روزنامہ ”امروز“ توں بعد سب توں پہلاں مقامی پدھرتے اوہناں اخبار وچ پنجابی صفحے دا اجراء کیتا اخبار دا ناں ہفت روزہ ”قومی ویر گوجرانوالہ“ سی۔ جیہدے ایہ سب ایڈیٹر سن۔ فیرائس کم وچ اپنے شاگرد غلام مصطفیٰ بسمل نوں وی رالیا جیہناں بڑا چر روزنامہ مغربی پاکستان لاہور وچ معیاری پنجابی صفحہ مرتب کیتا۔ ایہناں توں اڈ خیال صاحب (1) چیف ایڈیٹر ماہنامہ ”لٹریچر“ جاپان، پاکستان، (2) نگران تے مدیر اعلیٰ ماہنامہ تے سہ ماہی ”چناب“ گوجرانوالہ، (3) ایڈیٹر ماہنامہ ”تحریک“ گوجرانوالہ، (4) ایڈیٹر ماہنامہ (بھنگلڑا)، گوجرانوالہ، (5) ایڈیٹر ہفت روزہ ”نیوز ڈے“ گوجرانوالہ، (6) معاون مدیر ماہنامہ تے سہ ماہی ”قرطاس“ گوجرانوالہ، (7) ماہنامہ ”پنجابی ادب“ لاہور، (8) دو ماہی ”گلکین“ احمد آباد (بھارت)، (9) سہ ماہی ”جدید ادب“ جرمنی رہے۔

References:

- * Research Scholar Ph.D (Punjabi), LCWU, Lahore.
- 1- Tanvir Amin, Gal Baat 6 August 2018 4 Wajy Sham
- 2- As Above
- 3- Gulraiz Amin, Gal Baat 6 August 2018 4 Wajy Sham
- 4- As Above
- 5- Akhtar Jafri, Syed, Dr. Dastan Punjabi Zuban Wa Adab (Lahore: Idara

Saqafat Islamia, 2013) 33 to 38.

- 6- Ghulam Mustafa Bismil. Roop Khushboon Dy (Lahore: Akadmi Punjab, 1982) 110.
- 7- Zahid Amin, Gal Baat, 9 September, 2018. 6 Wajy Sham
- 8- Amin Khayal. Rasheed Anjum, Gal Baat, Muqem Garjakh Nal, February 2018, Din 1 Wajy
- 9- Farah Sadiq. Amin Khayal, Hayati Tay Punjabi Likhtan, Muqala 2006, 10-11.
- 10- Farah Sadiq. Amin Khayal, Hayati Tay Punjabi Likhtan
- 11- Gulraiz Amin Interview, September 2018, Sa-Pahar 2 Wajy, Telephonic
- 12- Abdul Razzaq Shahid, Gal Baat, Muqem Multan, March 2019, 10 Wajy Subha
- 12- Zahid Amin, Gal Baat, March 2019, 11 Wajy Subha
- 14- Farah Sadiq, 2006, P-16.
- 15- Akhtar Jafri, Syed, Dr. Dastan Punjabi Zuban Wa Adab, 384.
- 16- Aun Shahid, Gal Baat, March 2019, 11 Wajy Subh
- 17- As Above
- 18- As Above
- 19- As Above
- 20- Farah Sadiq. Amin Khayal, Hayati Tay Punjabi Likhtan, 14.
- 21- Prof. Muhammad Akram Saeed Gal Baat, (Muqem Gujranwala), April 2019, 3 Wajy Sa-Pahar
- 22- As Above
- 23- Zahid Amin, Gal Baat, March 2019, 11 Wajy Subha
- 24- As Above
- 25- Abdul Razzaq Shahid, Gal Baat, March 2019, 10 Wajy Subha
- 26- Farah Sadiq. Amin Khayal, Hayati Tay Punjabi Shairi, 22
- 27- Anwaar Ijaz Dy Un-Chapay Interview Toon Iqtabas
- 28- Prof. Muhammad Akram Saeed Gal Baat, (Muqem Gujranwala), April 2019, 11 Wajy Subha
- 29- Ghulam Mustafa Bismil Roop Khushboan Dy
- 30- Sadat Ali Saqib, Gal Baat, March 2019, 11 Wajy Subha
- 31- Ghulam Mustafa Bismil. Malay Mitran Dy (Gujranwala: Punjabi Adbi Markaz, August 1977) 68.